

PUBLICATIONS

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ

ՊԱՎԵԼ ԶՈՔԱՆՅԱՆ

Պատմական գիտությունների դոկտոր

pavelchobanyan@gmail.com

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ՍԿՉԲՆԱԳՐՅՈՒՐՆԵՐԻ ԾՈՒՐՁ

Օսմանյան և Սեֆյան պետությունների միջև մասնատված Հայաստանի վերաբերյալ վավերագրական նյութերն ստեղծվել և պահպանվել են այդ պետությունների պաշտոնական լեզուներով, որոնց հետագոտման և հայկական սկզբնաղբյուրների հաղորդումների հետ համեմատության արդյունքում կարելի է ամբողջական և համալիր պատկերացում ունենալ Հայաստանի պատմության առանցքային շատ հիմնահարցերի վերաբերյալ: Նմանաբնույթ սկզբնաղբյուրների թվում են հարկամատյանները, որոնք երկրի ժողովրդագրական պատկերը ներկայացնելու կարևոր և անհամեմատ ճշգրիտ փաստաթղթեր են: Երկրի բնիկ բնակչությունը վճարում էր հարկեր, որոնք ամբողջությամբ հաշվառվում էին ըստ բնակավայրերի ծխերի, զբաղմունքի, դավանության և այլն: Պարսկական իշխանությունների կողմից Արևելյան Հայաստանում իրականացված մարդահամարի վերաբերյալ Եսայի Հասան Ջալալյանը նշում է. «Եւ ցրուեցան զօրքն ընդ երկիրս և ընդ գիւղօրայս ի թիւ արկեալ գրովն, և քանզի յոյժ ծանր էր յուծն և ոչ կարէին տանել, վասն որոյ չարչարէին և կեղեքէին, և ջարդելով առնուին ըստ չափու իւրեանց ի յովիցն՝ յով, և ի փոքունցն՝ փոքր. զի (մեծ) գեղն հարիւր յիսուն, հարիւր, կամ յիսուն թուման. և յոյժ փոքրն յերեսուն և կամ ի քսան թումանէ չէր պակաս: Նոյնպէս ի վաճառականաց, և յամենայն արուեստաւորացն առին: Եւ այսպէս ամի ամի զգլուխսն համարէին, և հարկահանքն եկեալ ճշդիւ առնուին: Յետ այսորիկ միւս եւս կերպիւ հարկս եղին, և անուանեցին զայն Այիտուրան. դարձեալ միւս եւս եղին, և զայն

ասացին Շահգատի ախրաջովն, միւս եւս յաւելին, և անուանեցին Շէշ տինար, և գայս երեքպատկեցին»¹:

Նման հարկամատյաններ կազմվել են նաև Հայաստանի Արևմտյան և Արևելյան տարածքներում Օսմանյան նվաճումներից հետո նրանց տիրապետության հաստատման նպատակով:

Ինչպես հայտնի է, Օսմանյան պետությունը 1578–90 թթ. թուրք-պարսկական պատերազմի ժամանակ, ինչպես նաև 1722 թ. աֆղանների կողմից Սպահանը գրավելուց և Ռուսաստանի կողմից Կասպիական արշավանքն սկսելուց անմիջապես հետո արշավեց Այսրկովկաս ու գրավեց մինչև Ճամախի ընկած տարածքները, ինչպես նաև Իրանական Ատրպատականն ու հարակից այլ տարածքներ՝ առավել լուրջ դիմադրության հանդիպելով հիմնականում Հայաստանում՝ Երևանում, Սյունիքում և Արցախում: Օսմանյան նվաճողական արշավանքների և ռուս-թուրքական 1724 թ. պայմանագրի արդյունքում Հայաստանը և Վրաստանը հայտնվեցին Օսմանյան տիրապետության ներքո: Նորանվաճ երկրամասերում հարկահավաքությունը կազմակերպելու նպատակով նախկինում իրանական տիրապետության ներքո գտնվող վարչա-քաղաքական միավորների սահմաններում օսմաններն իրականացրին աշխարհագիր, կազմեցին պետական պաշտոնական հարկամատյաններ, որոնցով կարգավորվելու էր հարկերի գանձումը: Հարկամատյանների փաստական տվյալների միջոցով երկրի բնակչության հաշվառման հենքի վրա հաստատվում է Հայաստանում հայ բնակչության քանակական գերակշռության փաստը:

Օտար տիրապետության հաստատումը կասեցնում էր երկրի բնականոն զարգացումը՝ զրկելով ժողովրդին իր աշխատանքի արդյունքը լիիրավ տնօրինելու հնարավորությունից՝ Հայաստանից հարկի ձևով հավաքված գումարների օգտագործումը ուղղելով հիմնականում Հայաստանից դուրս այլևայլ նպատակների:² Հայ բնակչությունը շարունակել է մշակել իր հողը, ունենալ իր տնտեսությունը, պահպանել իր հայրենիքում ապրելու իրավունքն ու զգացումը, սակայն համեմատաբար ավելի ծանր պայմաններում:

Այսպիսով, Հարկամատյան փաստաթղթերը, որոնցով առաջնորդվում էին օտար իշխանությունները հարկերի գանձումը իրականացնելու համար, կարևոր աղբյուր են երկրի պատմության որոշակի ժամանակաշրջանի շատ հարցերի պատասխաններ գտնելու համար:

Ուստի հարկամատյանների ուսումնասիրությամբ հնարավոր է վեր հանել Հայաստանի ողջ բնակչության մոտավոր քանակը, իմանալ յուրաքանչյուր բնակավայրերում ծխերի քանակը, էթնիկ կազմը և ժամանակի մեջ նրա փոփոխությո-

¹ Եսայի Հասան Չալալեանց, 1868, 15–16:

² Գանձակ-Արցախից գանձված հարկերի ու եկամուտների օգտագործման հրամանագիրը և քաշխման ցուցակը տե՛ս *Osmanli belgelerinde* Karabağ, 2009, 297–352.

րից է Հայաստանի պատմության և նրա ուսումնասիրության բազմալեզու (այդ թվում նաև թյուրքալեզու) սկզբնաղբյուրների կեղծումը:

Թուրքիայի արխիվներից վերցված բնագրերի հիման վրա այդ հարկամատյանները հրատարակվել են Բաքվում, որտեղ սակայն աղջատելու միջոցով փորձ է արվել օգտագործել դրանք որպես ապացույց տարածաշրջանը որպես մահմեդաբնակ «Արևմտյան Ադրբեջան» ներկայացնելու համար:⁶ Օսմանյան հարկամատյաններում թեև արձանագրված են բոլոր բնակավայրերն ու բնակավայրերի բոլոր ծխերը՝ անձնանուններով ու հայրանուններով՝ գյուղական համայնքների կողմից վճարելիք գումարի չափի ու հարկատեսակների թվարկմամբ և հարկամատյանում արձանագրված են նաև անմարդաբնակ գյուղերը, սակայն ադրբեջանական հրատարակություններում ներկայացված չեն քրիստոնյա հայ բնակչության ծխերի թվարկումները: Մասնավորապես Նախիջևանի ընդարձակ հարկամատյանի ադրբեջանական հրատարակության մեջ ոչ միայն չի կցված օսմաներեն բնագիրը, այլև մահմեդական բնակչության ծխերը թվարկված են անուն առ անուն՝ ամբողջությամբ, իսկ հայ բնակչության վերաբերյալ հրատարակչի կողմից միայն նշվում է «ոչ մահմեդական» ձևակերպումը և փակագծերում ավելացվում է ընդամենը տեղեկություն առկայության ու ընդհանուր թվաքանակի վերաբերյալ՝ առանց ծխերի թվարկման, որի ճշգրտությանը ևս բնականաբար դժվար է հավատ ընծայել:⁷ Այդ է պատճառը, որ ադրբեջանցի հեղինակները արձանագրում են հայ բնակչության առկայության և գերակշռության փաստը միայն հարկամատյանների առաջաբաններում եղած արձանագրումներում,

⁶ «İrəvan əyalətinin icmal dəftəri». Araşdırma, tərcümə, qeyd və əlavələrin müəllifləri Ziya Bünyadov Hüsəməddin Məmmədov (Qaramanlı), – Bakı: “Elm” 1996. – 184 səh.; (Երևանի էյալեթի համառոտ հարկամատյանը, Ուսումնասիրության, թարգմանության, առաջաբանի և ծանոթագրությունների հեղինակներ Չիա Բունիյաթով, Հուսամեդդին Մամմադով /Քարամանլի/, Բաքու, «Էլմ» 1996, 184 էջ) «Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri». Bakı, 1997. (Նախիջևանի սանջակի ընդարձակ հարկամատյան, Բաքու, 1997) «Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri». Ötən söz, tərcümə, qeyd və şərhlərin müəllifi Hüsəməddin Məmmədov (Qaramanlı). Bakı, Şuşa nəşriyyatı, 2000. 576 s. (Գանձակ-Ղարաբաղ էյալեթի ընդարձակ հարկամատյան, Առաջաբանի, թարգմանության, ծանոթագրությունների ու մեկնաբանությունների հեղինակ Հուսամադդին Մամմադով /Քարամանլի/, Բաքու, Շուշա հրատ., 2000, 576 էջ) : «Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri». 9 məhərrəm 1140 (27 avqust 1727), Araşdırma, qeyd və şərhlərin müəllifi Hüsəməddin Məmmədov (Qaramanlı), tərcümə edən: Ziya Bünyadov və Hüsəməddin Məmmədov (Qaramanlı), Bakı-"Elm"-2001 http://elibrary.bsu.az/books_rax/N_174.pdf; “1728-ci il Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri (Borçalı və Qazax)” (Hazırlayan Ş.Mustafayev; Bakı, 2001). “Lori vilayətinin icmal dəftəri” (Hazırlayan Ş.Mustafayev; Bakı, 2004). «İrəvan əyalətinin icmal dəftəri». Bakı, 2009. «Gəncə-Qarabağ əyalətinin icmal dəftəri». Bakı: Çapaoğlu, 2010. - 508 səhifə.

⁷ «Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri» 9 məhərrəm 1140 (27 avqust 1727), Araşdırma, qeyd və şərhlərin müəllifi Hüsəməddin Məmmədov (Qaramanlı), tərcümə edən: Ziya Bünyadov və Hüsəməddin Məmmədov (Qaramanlı), Bakı-"Elm"-2001.

որոնք սակայն կասկածի տակ են առնվում, թե կան նաև այլևայլ «փաստեր» և «հաղորդումներ» ևս, որոնց միջոցով կարելի է ապացուցել մահմեդական բնակչության գերակշռության հանգամանքը: Արձանագրելով, որ «Երևանի նահանգի բնակչության ազգային կազմն ու կառուցվածքը ըստ հարկամատյանում գրանցված անձնանունների, հնարավոր է որոշել»⁸ և համոզվելով որ հարկամատյանի տվյալներով քանակական մեծամասնություն կազմում են քրիստոնյաները (իմա՝ հայերը), ուստի այդ շրջանցելու և կասկածի տակ առնելու համար նաև հարկամատյանի տվյալների ճշգրտությունը, օգտագործվում են տարբեր պատմողական աղբյուրների հաղորդումներ (Էվլիա Չելեբի և ուրիշներ), որոնցում բնակչության քանակի ու էթնիկ հարաբերակցության մասին կան ուռնացված և շինծու մոտավոր թվեր:⁹ Հարկամատյանների և պատմիչների հաղորդումների միջև եղած տարբերությունը ցուցադրելու նպատակով, նշվում է. «Օրինակի համար, ըստ 1590 թ. թվագրված Երևանի նահանգի ընդարձակ հարկամատյանի հիման վրա մեր կատարած հաշվարկի, ողջ նահանգում հաշվառված էր 9164 հարկատու անձ, սրանցից 8.654 կազմում են ընտանիքավորները, իսկ 510 մարդ ամուրիներ էին (յուրաքանչյուր ընտանիքի 5 շնչից բաղկացած լինելը ընդունելու դեպքում, այս ժամանակաշրջանում Երևանի նահանգում կարող ենք հաշվել 43.780 բնակիչ): Հարկամատյանում գրանցված անձնավորությունների ազգային կազմին անդրադառնալու դեպքում. սրանցից 59,1%-ը քրիստոնյաներ, իսկ 39,9%-ը¹⁰ կազմում էին մուսուլմանները»:¹¹ Նույն միջոցը կիրառվում է նաև Նախիջևանի պարագայում:

16-րդ դարավերջին Երևանի նահանգում ըստ նշված հարկամատյանի, արձանագրված էր 1883 գյուղ:¹²

Արցախյան հակամարտության առիթով իրենց ներբերումը արձանագրելու նպատակով արխիվային վավերագրերի ժողովածուներ հրատարակվել են նաև

⁸ «Ancaq İrəvan əyaləti əhalisinin etnik tərkibini və strukturunu adı dəftərə düşənlərin şəxs adlarına görə müəyyənləşdirmək mümkündür». S. S. «İrəvan əyalətinin icmal dəftəri». – 1996, 9.

⁹ Այսպես, Էվլիա Չելեբու տվյալներով Երևանն ուներ 2060 տուն, իսկ Շարդենը նշում է 800: Նախիջևան քաղաքում Էվլիա Չելեբին նշում է 10200 տուն, Շարդենը՝ 2000: S. S. «İrəvan əyalətinin icmal dəftəri». 1996. 11–12.

¹⁰ «İrəvan əyalətinin icmal dəftəri». – Bakı: “Elm” 1996. – səh. 9–10. Մուսուլմանների համար տոկոսային նշումը սպառված է՝ 49,9%, ինչը թվաբանական վրիպակ է:

¹¹ «Misal üçün, 1590-cı il tarixli İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftərinə əsasən apardıgımız hesablamalara görə, bütün əyalət üzrə 9.164 vergi mükəlləfiyyəti daşıyan adam qeydə alınmışdır ki, bunların da 8.654 nəfəri evli, 510 nəfəri isə subay kişilər idi (hər ailənin 5 nəfərdən ibarət olduğunu qeyd etsək, bu // dövrdə İrəvan əyalətində 43.780 nəfərin yaşadığını qeyd edə bilərik). Adı dəftərə düşənlərin etnik tərkibinə gəldikdə, bunların 59,1%-ni xristianlar, 49,9%-ni isə müsəlmanlar təşkil etmişdir» («İrəvan əyalətinin icmal dəftəri», 9–10):

¹² «İrəvan əyalətinin icmal dəftəri», 1996, 17:

Ստամբուլում թուրքական արխիվային վարչության կողմից՝ կցելով վավերագրերի բնագրերի լուսանկարները:¹³

Այսպիսով, Իրանի և օսմանյան պետությունների Հայաստանում իրականացված մարդահամարների ու հարկամատյանների ուսումնասիրությունը նոր խնդիր և նոր հնարավորություն է ընձեռում ետխորհրդային արևելագիտության և հայագիտության հետագա անելիքների առումով, ինչն անհրաժեշտ է կեղծիքները կանխելու առումով և կարող է խթանել նաև Հայաստանի միջնադարյան պատմության սոցիալական, տնտեսական, վարչական, տեղանվանական հիմնախնդիրների և ժողովրդագրության հետագա խորացված ուսումնասիրությանը:

Հարկ է արձանագրել, որ հայագիտության մեջ օսմանյան մարդահամարների ողջ հարստությունից առայժմ հրապարակվել է ընդամենը միայն մեկ բնակավայրի՝ Վաղարշապատի, հարկամատյանը:¹⁴

Վերապահ լինելով ադրբեջանական հրապարակումների ճշգրտության նկատմամբ, ուստի և այն օգտագործելու հնարավորության հանգամանքին, ստորև որպես տեղեկույթ-նմուշ ներկայացնում ենք Թիֆլիս քաղաքում արձանագրված հայկական եկեղեցիներից միայն Մուղնի և Նորաշեն եկեղեցիների շրջակայքում գտնվող և հավանաբար նրանց ծխական թեմերը կազմող բնակչության ցուցակները՝ ըստ 1728 թ. Օսմանյան հարկամատյանի բնագրի վրացական վերծանության¹⁵ և նրա վրացերեն թարգմանության:¹⁶ Հարկամատյանի այդ ցուցակների միջոցով և սակնհայտ է դառնում օսմանյան հարկային քաղաքականության էությունը, ինչն ստիպում էր բնակչության որոշ ներկայացուցիչների պարտադրաբար ընդունելու մահմեդականություն:¹⁷

Հարկ է արձանագրել, որ օսմանյան գրագիրները թեև երբեմն վրիպումներով են արձանագրել հայկական անձնանունների կամ տեղանունների արտասա-

¹³ «Osmanli belgelerinde Karabağ», İstanbul, 2009; «Osmanli Arşiv belgelerinde: Nahçıvan», İstanbul, 2011.

¹⁴ Հ. Փափազյան, Վաղարշապատ գյուղի 1725 և 1728 թթ. թուրքական հարկացուցակները, - «Բանբեր Մատենադարանի», թիվ 5, Երևան, 1960, էջ 431-465: Հ. Փափազյան, Մոֆիայի Կիրիլ և Մեթոդի ժողովրդական գրադարանի օսմանյան դիվանական վավերագրերը, - ՊԲՀ, 1984, թիվ 3, էջ 196-199: Հ. Փափազյան, Նոր նյութեր Արևելյան Հայաստանում թուրքական իշխանությունների հարկային քաղաքականության վերաբերյալ, - Բանբեր Մատենադարանի, թիվ 16, Երևան, 1994, 198-213:

¹⁵ 1728 წლის თბილისის ვილაიეთის დიდი დავთარი, წ. I, თბ., 2009, էջ 81-88:

¹⁶ Անձնանունների համեմատությունը թարգմանությանը կցված օսմաներեն բնագրի հետ և որոշ նկատված վրիպակների ուղղումները, որոնք նշվում են տողատակ ծանոթագրություններում, կատարել է ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի ասպիրանտ Գեորգի Ալեքսանդրի Միրզաբեկյանը:

¹⁷ 1728 წლის თბილისის ვილაიეთის დიდი დავთარი, წ. I, თბ., 2009, էջ 29-30:

նությունը, սակայն այնուամենայնիվ, դժվար չէ հաստատել նրանց հայկական պատկանելությունը:

Ադրբեջանական հրատարակություններում հայ բնակչության արձանագրումները կարևոր փաստեր են մերկացնելու համար հենց ադրբեջանական պատմագրության այն կեղծիքները, թե մինչև 1828–1829 թթ. այսպես կոչված պարսկահայոց և արևմտահայոց ներգաղթը իբր Արևելյան Հայաստանի տարածքում հայազգի բնակչություն գոյություն չուներ: Հարկամատյանների նպատակասլաց աղավաղումներով հրատարակությամբ ադրբեջանական պատմագրությունը փաստորեն հայտնվել է ինքնամերկացման առջև՝ արձանագրելով Արևելյան Հայաստանում հայազգի բնակչության առկայությունը նախորդ դարերի ընթացքում:

/81/ Մուղանի¹ [Մուղնի] եկեղեցի

Օհան՝ որդի Հարությունի, տունը
 Հարություն նրա որդին, մ[ուսուլման է]
 Ալահվերդի որդի Իսլամի
 Սիմոն՝ որդի Աբրամ քելչիչի, տունը
 Օհան նրա որդին, մ[ուսուլման է]
 Չուրաք նրա որդին, մ[ուսուլման է]
 Աբրամ մյուս եղբայր
 Հակոբ մյուս եղբայրը
 Մովսես նրա որդին
 Դավիթ Ավաղբեզի որդին
 Անկադ որդի Աբրամի, մ[ուսուլման է]
 Օսիպ նրա որդին, մ[ուսուլման է]
 Թամազ որդի Մուլարի
 Ասթամ որդի Իսլամի
 Մուսի եղբայր Մաչուրուի տունը
 Իսայի նրա որդին, մ[ուսուլման է]
 Միքել որդի Գեորգի, տունը

Կադրոս նրա որդին, մ[ուսուլման է]
 Մկրտում նրա եղբայրը, մ[ուսուլման է]
 Մելքո՝ որդի Մելքոյի, տունը
 Գեուրք նրա որդին, մ[ուսուլման է]
 Փիրուզ նրա եղբայրը
 Ադա որդի Վարթանի
 Բաբա նրա որդին
 Օսիպ որդի Օհանի, տունը
 Բադդասար եղբայր նրա, մ[ուսուլման է]
 Բադդալեթ որդի Մամուկայի տունը
 Ալահվերդի որդի Ռեվախիի
 Արսլան որդի Ալահվերդիի
 Գեորգի նրա որդին, մ[ուսուլման է]
 Իսթեփան նրա եղբայրը մ[ուսուլման է]
 Իսայի որդի Բաբայի
 Ավաղիլ նրա որդին
 Օսիպ երկրորդ եղբայրը
 Իսթեփան եղբայր Օհանիսի տունը
 Օսիպ նրա որդին մ[ուսուլման է]
 Ավթանդիլ որդի Դավիթի տունը
 Փարսադան նրա եղբայրը, մ[ուսուլման է]
 Եստատե որդի Մադրիսի
 Գուրգեն Իսլամ Բենու
 Արուծին որդի Արիկայի տունը
 Ասբաս նրա որդին, մ[ուսուլման է]
 Գուրգեն որդի Արուծինի տունը
 Փիրվեթ որդի Նակդիի տունը
 Դավիթ նրա որդին մ[ուսուլման է]
 Արուծին որդի Գուրգենի տունը
 Դանիել նրա եղբայրը մ[ուսուլման է]
 Ավթանդիլ նրա որդին, մ[ուսուլման է]

¹ Վրացերեն թարգմանության մեջ պահպանված է օսմաներեն բնագրի գրելաձևը, սակայն միանգամայն ակնհայտ է, որ օսմաններեն հարկացուցակի կազմողի համար ավելի ծանոթ է եղել Մուղան արտասանությունը, քան Մուղնի-ն: Երևանի նահանգի 1727 թ. Համառոտ հարկամատյանի ադրբեջաներեն թարգմանության մեջ Մուղնի տեղանունը արձանագրված է Մուլնի ձևով: Տե՛ս «Մթəvan əyalətində icmal dəftəri». Bakı, 2009, էջ 65.

«Musa Həsən oğlunun adına timar. **Mukni kəndi.** Gəlir: 18.000 ağça».

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ՄԿՉԲՆԱԳԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ՇՈՒՐՁ

/82/ Շահկույի որդի Քույիի տունը
 Գիվիրք նրա որդին, մ[ուսույման է]
 Մանուչեր նրա որդին, մ[ուսույման է]
 Չապ որդի Արջիկայի տունը
 Մելքո որդի Կավադի տունը
 Սարգիս որդի Մալիի տունը
 Անտոն որդի Բադոյի մ[ուսույման է]
 Բաբա նրա եղբայրը մ[ուսույման է]
 Բայինդուր որդի Մելքոյի տունը
 Բաբաջան որդի Ռաչոյի տունը
 Օհան որդի նրա մ[ուսույման է]
 Սամվել նրա եղբայրը մ[ուսույման է]
 Մանվել երկրորդ եղբայրը
 Միկիրտում որդի Օհանի
 Չուրաբ որդի Գասպարի տունը
 Ջոջիբ որդի Մեփերի տունը
 Գիորգի որդի Արուօինի տունը
 Անքաղ որդի Չապի տունը
 Ռամազան որդի Օսիպի տունը
 Կարա խան որդի Մեփեր խանի
 Ռամազան նրա եղբայրը
 Շերմազան երկրորդ եղբայրը
 Չուրաբ որդի Հաքիանի տունը
 Ավեդիբ նրա որդին, մ[ուսույման է]
 Հինազաղ որդի Քույիի տունը
 Ջաբաղ նրա որդին, մ[ուսույման է]
 Դիմիտրի որդի Դուդիի տունը
 Գիուրք նրա որդին, մ[ուսույման է]
 Հարբիուն որդի Բիլանդուրի
 Մադրուս որդի Սարքիսի տունը
 Սարքիս նրա որդին
 Պետրոս որդի Բադուսի տունը
 Բեժան նրա որդին
 Ռոստոմ նրա եղբայրը
 Բասիա որդի Նազարի տունը
 Բեժան նրա որդին
 Նազար նրա եղբայրը
 Չուրաբ երկրորդ եղբայրը
 Մաշո եղբայր Մելքիդեքի տունը
 Գիորգի² որդի Գասպարի տունը
 Բաբա նրա որդին
 Միմնան որդի Իսալի տունը
 Արուօին որդի Ասատուրի տունը
 Չուրաբ որդի Մանկոյի տունը

Սարհան որդի նրա մ[ուսույման է]
 Էստատե որդի Սակոյի մ[ուսույման է]
 Փիր Ակոփ որդի նրա, մ[ուսույման է]
 Դավիթ նրա եղբայրը, մ[ուսույման է]
 Արուօին որդի Կազարի տունը
 Թամազ որդի Ավթադիլի տունը

Բաբա որդի Մեփերի
 Իսալի նրա եղբայրը
 Ավթանդիլ որդի Թամազի
 Գողերի նրա եղբայրը, մ[ուսույման է]
 Ռոստոմ նրա եղբայրը
 Միհրաբ երկրորդ եղբայրը
 Աբել որդի Աղադաչիի տունը
 Աղամ նրա եղբայրը
 Չապ որդի Կարապետի
 Գաբրիել որդի Մելքոյի տունը
 Բաբա նրա որդին
 Միմոն որդի Նադիրի
 Բաբա նրա որդին:

Նորաշեն եկեղեցի
 /84/ Մարկոզ որդի Ասատուրի տունը
 Էստատե որդի Չոհրաբի տունը
 Մեզար որդի Մելքոյի տունը
 Ավթանդիլ որդի Մեփերի տունը
 Իսթեփան նրա որդին տունը
 Մովսես որդի Մերոյի, մ[ուսույման է]
 Ասատուր որդի Փիր Բեժանի տունը
 Մելքո որդի Բանոյի տունը
 Իսթեփան նրա որդին, մ[ուսույման է]
 Շանշե որդի Արուօինի, տունը
 Սամվել նրա եղբայրը, մ[ուսույման է]
 Օսիֆ որդի Բասոյի, տունը
 Ավթանդիլ նրա որդին, մ[ուսույման է]
 Չուրաբ նրա որդին, մ[ուսույման է]
 Մկրտում որդի Միմանի, տունը
 Դանիել որդի Բաջուդի
 Ավթանդիլ որդի Ռոստոմի
 Օսիֆ որդի Բողդանի, տունը
 Աղամ նրա որդին
 Շաքրո նրա եղբայրը, մ[ուսույման է]
 Գուրգեն երկրորդ որդին
 Գիորգի որդի Արուօինի տունը
 Իսթեփան նրա եղբայրը, մ[ուսույման է]
 Փարսադան երկրորդ որդին

² Օսմաներեն բնագրում՝ Գուրգեն:

Օսիպ որդի Կուլիի
 Գուզել որդի Նազարի, տունը
 Կադիր նրա որդին, մ[ուսուլման է]
 Շահվերդի որդի Էստատեի
 Բադդասար նրա որդին
 Բասիա նրա եղբայրը, մ[ուսուլման է]
 Բաբա որդի Հաբաջուլի, տունը
 Չուրաբ նրա որդին
 Իսթեփան նրա եղբայրը, մ[ուսուլման է]
 Փարսադան որդի Դիմիտրիի, տունը
 Օսիֆ որդի Կուլիի
 Մերաբ նրա որդին
 Ռոստոմ նրա որդին, տունը
 Բադդասար որդի Արուսթինի
 Օհանես նրա եղբայրը, տունը
 Խաչատուր նրա եղբայրը, տունը
 Իսթեփան նրա որդին, մ[ուսուլման է]
 Իսալի նրա եղբայրը
 Բադդասար երկրորդ եղբայրը
 Մովսես մյուս եղբայրը
 Մկրտում որդի
 Շաքրո որդի Գիորգիի, տունը
 Գուրգին որդի Բեհզադի
 Իսալի նրա որդին
 Աբել նրա եղբայրը
 Չուրաբ որդի Թուլուսի, տունը
 Մկրտում նրա որդին
 Կակալու նրա որդին
 Մելքո որդի Դադունայի, տունը
 Ավթանդիլ նրա եղբայրը
 Առաքել որդի Մելքոյի
 Խաչատուր որդի Միմհանի, տունը
 Բաբա նրա եղբայրը մ[ուսուլման է]
 Սարքիս որդի Ավագադի, տունը
 /85/ Դանիել որդի Ավագասի, տունը
 Գիորգի որդի Ասլամազի³
 Բարդիս որդի Բողդանի, տունը
 Բարլուքա նրա որդին
 Արուսթին նրա եղբայրը
 Մովսես որդի Դումանի, տունը
 Դավիթ նրա որդին
 Իսալի որդի Մելքոյի, տունը
 Դավիթ որդի Գասպարի
 Դանիել նրա եղբայրը
 Ակոփ որդի Կարապետի, տունը

Միմհան որդի Թուլիի, տունը
 Չախլ որդի Մակդիսի, տունը
 Մկրտում որդի Բադլիդջայի, տունը
 Չախլ որդի Հակի⁴, տունը
 Բաստ նրա որդին, մ[ուսուլման է]
 Գիորգի որդի Լաչուրի, տունը
 Դավիթ նրա եղբայրը, մ[ուսուլման է]
 Արուսթին նրա որդին
 Գիորգի որդի Դիմիտրիի
 Քայխոսրով որդի Բակիի, տունը
 Փարսադան որդի Նազարի, տունը
 Գուրգեն նրա որդին, մ[ուսուլման է]
 Բեժան որդի Չիլիկյարի
 Փարսադան նրա որդին
 Մանուչահր որդի Չուրաբի, տունը
 Միկիրդոս որդի Օհանեսի, մ[ուսուլման է]
 Արուսթին նրա որդին մուսլիմ է
 Էստատե որդի Բաբայի, տունը
 Փարսադան որդի Դավիթի
 Դավիթ նրա որդին
 Օսիֆ որդի Գիորգիի, տունը
 Շաքրո որդի Գասպարի, տունը
 Չախլ որդի Օսիֆի
 Ռոստոմ նրա եղբայրը, մ[ուսուլման է]
 Ավթանդիլ երկրորդ եղբայրը
 Օքրո մյուս եղբայրը
 Փիրան որդի Բաբայի
 Շահվերդի նրա որդին, մ[ուսուլման է]
 Իսթեփան նրա որդին
 Չոհրաբ որդի Շահվերդիի, տունը
 Խոջաօղի որդի Բաբենդի
 Սալբադա նրա որդին, մ[ուսուլման է]
 Գիորգի որդի Փիրդանի, տունը
 Օհանես նրա որդին
 Չախլ որդի Գիորգիի, տունը
 Իսթեփան նրա եղբայրը, մ[ուսուլման է]
 Մերաբ երկրորդ եղբայրը
 Օսիֆ որդի Կուբադի
 Ավադիք նրա որդին
 Արուսթին նրա եղբայրը
 Օհանես երկրորդ եղբայրը
 Բաբա որդի Փարենուզի, տունը
 Գողերի նրա եղբայրը
 Ադա որդի Բաբայի
 Շարմազան նրա եղբայրը

³ Օսմաներեն բնագրում՝ Ներսես:

⁴ Բնագրում՝ Ակիի:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ՄԿՉԲՆԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ՇՈՒՐՉ

Չափլ որդի Մակդիսի	Արութին որդի Բաբայի, տունը
Ասաղ՝ նրա որդին, մ[ուսուլման է]	Իսթեփան որդի Գասպարի
Գիորգի որդի Արութինի, մ[ուսուլման է]	Չասլ որդի Կարապետի, տունը
Գիորգի որդի Բաբայի, տունը	Արութին նրա որդին
Շերմազան որդի Նաղդիի, մ[ուսուլման է]	Գաբրիել նրա եղբայրը
Իսայի նրա որդին, մ[ուսուլման է]	Բեժան՝ որդի Բողդանի, տունը
Դանիել նրա որդին, մ[ուսուլման է]	Գիորգի՝ նրա որդին մ[ուսուլման է]
Բաբա որդի Աղախանի	Դավիթ որդի Փիրունի, տունը
Մասաք որդի Նիկայի, տունը	Իսալ նրա եղբայրը
Գիուր որդի Միքելթի	Մանուչահր՝ մյուս եղբայրը, մ[ուսուլման է]
Փիրան որդի Սեփերի, տունը	Մանլու՝ որդի Դավիթի
Գիորգի նրա որդին, մ[ուսուլման է]	Դավիթ որդի Չուփիկարի, տունը
Դավիթ նրա որդին, տունը	Պավե նրա որդին
Չոհրաբ նրա որդին մ[ուսուլման է]	Օսիպ նրա եղբայրը
Բաղդի որդի Դավիթի, տունը	Փիրան երկրորդ որդին
Արութին որդի Բաբայի	Արութին որդի Թաբանսի, տունը
Ռամազա որդի Մաբուրայի, մ[ուսուլման է]	Գրիկոր նրա որդին, մ[ուսուլման է]
Էլիզբար նրա որդին	Պողոս նրա եղբայրը մ[ուսուլման է]
Դավիթ որդի Շարմազանի	Իսա՝ երկրորդ եղբայրը
Օսիֆ որդի Ամիրի, տունը	Արութին որդի Բաղդասարի
Դանիել նրա եղբայրը	Օբադ որդի Առաքելի, տունը
Իսթեփան որդի Օսիֆի, տունը	Ափրիամ որդի Առաքելի, տունը
Բաղնիսա նրա որդին, մ[ուսուլման է]	Մովսես որդի Գիորգիի, տունը
Գուրգին՝ երկրորդ եղբայրը	Ավդի որդի Շիոյի, տունը
Կազար որդի Միրվելի, տունը	Արութին նրա որդին, մ[ուսուլման է]
Գարսևան որդի Փիրանի, տունը	Քեշիշ որդի Մուրադի, տունը
/86/ Ադիման որդի Մուդիի, տունը	Բանսո նրա որդին, մ[ուսուլման է]
Գիրքոր՝ նրա եղբայրը	Չափլ որդի Մուլիի, տունը
Առաքել նրա եղբայրը, մ[ուսուլման է]	Փարսադան նրա որդին
Դանիել՝ երկրորդ եղբայրը	Արութին որդի Էստատեի
Արսլան որդի Ամիրխանի	Մահաք նրա եղբայրը մ[ուսուլման է]
Հասրեթ որդի Բեժանի, տունը	Մուդի երկրորդ եղբայրը, տունը
Բաբա՝ նրա որդին	Թանսո որդի Սակդոյի, տունը
Իսայի՝ նրա եղբայրը	Իսա՝ նրա եղբայրը, տունը
Բաղդասար որդի Ղանդուրայիի, տունը	Օսիֆ նրա եղբայրը, մ[ուսուլման է]
Իսայի նրա որդին, մուսուլման է	Բաբա նրա որդին
Ավթանդիլ որդի Ղանդուրայի, տունը	Մկրտում նրա որդին
Փիրան նրա որդին, մուսուլման է	Սանդա նրա որդին
Բաղի որդի Ամիարայի	Էստատե որդի Գասպարի, տունը
Սանավնի որդի Բաղդի	Փարսադան նրա որդին
Բանսու որդի Սանավնիսի	Արութին որդի Էստատեի
Օթար՝ նրա որդին	Չափլ որդի Չանի, տունը
Փարսադան՝ երկրորդ եղբայրը	Օքրո նրա որդին
Գուրիթ՝ երկրորդ եղբայրը	Օսիֆ որդի Դադուի
Դինբազ՝ երկրորդ եղբայրը	Օհաննես որդի Փարսադանի
Մանուչար՝ երկրորդ որդին	Մելքո որդի Սակուդի, տունը

Իսթեփան նրա որդին
 Մովսես նրա եղբայրը, մ[ուսուլման է]
 Սաղա որդի Արուսիանի
 Գուրգեն նրա որդին մ[ուսուլման է]
 Դավիթ նրա որդին
 Աբրիամ նրա որդին, տունը
 Պողոս որդի Չոբանի, տունը
 Խաչատուր նրա որդին, մ[ուսուլման է]
 Գասպար որդի Չամուլի, տունը
 Աբսի որդի Ջուդի, տունը
 Աբել նրա որդին
 Գոգի որդի Ալեքսի, տունը
 Ալահվերդի որդի Բաղդասարի, տունը
 Մելքոն որդի Խոջա Ալիի, տունը
 Նուրջա Ալի նրա որդին
 Մելքոն որդի Առաքելի, տունը
 /87/ Դավիթ որդի Գասպարի, տունը
 Էստատե որդի Կիրազգոհի, տունը
 Գարսևան նրա որդին
 Դավիթ նրա որդին
 Ավետիք նրա որդին
 Կարա Նիսթան որդի Կարայի, տունը
 Բաղդասար նրա եղբայրը, մ[ուսուլման է]
 Օհան որդի Դադաշի, տունը
 Իսալ⁵ որդի Մելքոյի, տունը
 Օհանես նրա եղբայրը
 Բաբա որդի Բեսոյի, տունը
 Իվանե⁶ որդի Շիոյի
 Գիորգի նրա որդին, մ[ուսուլման է]
 Իսթեփան որդի Ջոշիի, տունը
 Օսիֆ նրա որդին, մ[ուսուլման է]
 Բաբա նրա եղբայրը, մ[ուսուլման է]
 Գասպար որդի Նազարի, տունը⁷
 Իսթեփան նրա որդին⁸,
 Նազար նրա որդին, մ[ուսուլման է]
 Օսիֆ որդի Փիրանի, տունը
 Կիրակոս նրա որդին մ[ուսուլման է]
 Էստատե նրա եղբայրը, մ[ուսուլման է]
 Արուսիան նրա եղբայրը տունը⁹

⁵ Իսնանա:

⁶ Աբրամ:

⁷ Բնագրում առկա է, վրացերեն թարգմանության մեջ բացակայում է:

⁸ Բնագրում չկա մ[ուսուլման է] արտահայտությունը, որը առկա է վրացերեն թարգմանության մեջ:

Իսթեփան նրա որդին մ[ուսուլման է]
 Ջանուս նրա եղբայրը
 Օհանես որդի Մելքոյի, տունը
 Գոգի որդի Սարքիսի, մ[ուսուլման է]
 Սարքիս նրա որդին, մ[ուսուլման է]
 Փիրան որդի Բաբայի, տունը
 Արուսիան որդի Բիսոյի, տունը
 Գուրգեն նրա որդին, մուսլիմ է
 Դավիթ նրա եղբայրը, մուսլիմ է
 Գասպար որդի Սակոյի, տունը
 Առաքել որդի Մելքոյի, տունը
 Գուրգեն նրա որդին
 Մարկոզ որդի Ավաղեքի
 Մելքոն որդի Մուրադի, տունը
 Իսա՝ որդի Բարսեղի, տունը
 Հակվերդի որդի Բիսոյի, տունը
 Գուրգեն որդի Կուդադի, տունը
 Բաղդար որդի Արուսիանի, տունը
 Քայխոսրով որդի Բիվաքեգի
 Ավետիս նրա որդին
 Բիլ որդի Բասոյի տունը
 Օհան որդի Կանդոյի
 Ջանուս նրա որդին
 Անբուք նրա եղբայրը
 Գիորգի Նիհաքի եղբայրը, տունը
 Սարքիս որդի Բասիի, տունը
 Բարսեղ նրա որդին, մ[ուսուլման է]
 Իսա՝ նրա եղբայրը, մ[ուսուլման է]
 Առաքել նրա եղբայրը
 Գիորգի որդի Սարքիսի, տունը
 Էստատե նրա որդին, մ[ուսուլման է]
 Չապ Բուդաքի, տունը
 Իսա՝ նրա որդին
 Քայխոսրով նրա եղբայրը
 Օհանես որդի Ամիրի, տունը
 Առաքել որդի Սարքիսի, տունը
 Թանուս նրա որդին, մ[ուսուլման է]
 Բողդան նրա որդին, մ[ուսուլման է]
 Բասի նրա եղբայրը, մ[ուսուլման է]
 Իսալ նրա եղբայրը, տունը
 Չուրաք նրա որդին, մ[ուսուլման է]
 Թանուս որդի Առաքելի, տունը
 Ալահվերդի որդի Խաչոյի, տունը
 Օսիֆ որդի Էստատեի տունը

⁹ Բնագրում մուսուլմանի փոխարեն գրված է «տունը»:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ՄԿՉԲՆԱԳՔՆՈՒՐՆԵՐԻ ՇՈՒՐՉ

Բաբա որդի Արութինի, տունը
 Մելքո որդի Սարքիսի, տունը
 Սահաք նրա որդին
 Չալի նրա եղբայրը
 Էստատե երկրորդ եղբայրը
 Դանիել որդի Ալիխանի
 Օսիֆ որդի Բասոյի, տունը
 Մանուչահր նրա որդին
 Թանսու որդի Բասոյի, տունը
 Գուրգեն նրա որդին
 Իսթեփան նրա եղբայրը, մ[ուսուլման է]
 Ավդալ որդի Իլամի
 Բասու որդի Էստատեի
 Ղազար որդի Միրհասի
 Բաղդասար որդի Փիրանի, տունը
 /88/ Բաղդասար նրա որդին
 Աբել նրա եղբայրը
 Փիրան նրա եղբայրը
 Օսիֆ նրա եղբայրը
 Ավթանդիլ որդի Բահնդուրի, տունը
 Բահնդուր նրա որդին, մ[ուսուլման է]
 Հասրեթ որդի Բաղոյի, տունը
 Միմհան նրա որդին
 Բաղդասար նրա որդին
 Ասատուր որդի Բիսոյի
 Պողոս նրա որդին
 Կիկո Մուրադի որդու տունը
 Արութին որդի Անանիայի
 Ռոստոմ Չոհրաբի որդու տունը
 Միմոն նրա որդին
 Օսքիթ որդի Լալի
 Նիկոնոն նրա որդին
 Առաքել որդի Ափրիհամի, մ[ուսուլման է]
 Արութին նրա որդին
 Բաղդասար որդի Մասունջի
 Չոհրաբ նրա որդին
 Սուլխան Ամրալի որդու տունը
 Չոհրաբ նրա որդին
 Չուրաբ Գասպարի որդու տունը
 Փիրան նրա որդին
 Գիորգի նրա եղբայրը, մ[ուսուլման է]
 Էստատե որդի Միրաբի
 Մակարգի նրա եղբայրը
 Սահաք Արութինի որդու տունը
 Դավիթ Չաալի որդու տունը
 Դավիթ Ջուբունի որդու տունը

Մերաբ Արութինի որդու տունը
 Գիորգի նրա որդին
 Իսթենդեր Օհանի որդու տունը
 Միմոն Թաջի որդու տունը
 Իսալ նրա որդին, մ[ուսուլման է]
 Մովսես Առաքելի որդու տունը
 Օհանես նրա եղբայրը
 Բերո Մոսի որդու տունը
 Մանբուլ Մանվելի¹⁰ որդու տունը
 Իսթեփան նրա որդին մ[ուսուլման է]
 Անվալ որդի Մուխաջիրի
 Սակդալ Ալեքսի որդու տունը
 Դանիել Սարքիսի որդու տունը
 Օսիֆ նրա եղբայրը
 Արութին Բասոյի որդու տունը
 Չոհրաբ նրա որդին
 Փիրան նրա որդին
 Յոբ նրա եղբայրը
 Ռամազան (?) նրա որդին
 Բողդան Կասթունջի որդու տունը:

¹⁰ Վրացերեն թարգմանության մեջ՝ Մանլուլ:

საქართველოს ისტორიის საზოგადოებრივი მეცნიერებათა ინსტიტუტი

საქართველოს ისტორიის საზოგადოებრივი მეცნიერებათა ინსტიტუტი, ჯანაშია აკაკის ქუჩა, თბილისი, 1900-1901:

საქართველოს ისტორიის საზოგადოებრივი მეცნიერებათა ინსტიტუტი, ქართული საბჭოთა კავშირის დაარსების 100-ე წლის აღნიშვნის მიხედვით, - «ქართული საბჭოთა კავშირის დაარსების 100-ე წლის აღნიშვნის მიხედვით», № 5, თბილისი, 1960, გვ. 431-465:

საქართველოს ისტორიის საზოგადოებრივი მეცნიერებათა ინსტიტუტი, სოფლის მეურნეობის და სოფლის მეურნეობის მეცნიერებათა ინსტიტუტი, - «სოფლის მეურნეობის და სოფლის მეურნეობის მეცნიერებათა ინსტიტუტი», 1984, № 3, გვ. 196-199:

საქართველოს ისტორიის საზოგადოებრივი მეცნიერებათა ინსტიტუტი, სოფლის მეურნეობის და სოფლის მეურნეობის მეცნიერებათა ინსტიტუტი, - «სოფლის მეურნეობის და სოფლის მეურნეობის მეცნიერებათა ინსტიტუტი», № 16, თბილისი, 1994, გვ. 198-213:

«საქართველოს ისტორიის საზოგადოებრივი მეცნიერებათა ინსტიტუტი (XVI-XVII საუკუნეების ქართული საბჭოთა კავშირის დაარსების 100-ე წლის აღნიშვნის მიხედვით)», აკაკი. ა. ა. საბჭოთა კავშირის დაარსების 100-ე წლის აღნიშვნის მიხედვით, თბილისი, 1964:

Osmanli belgelerinde Karabağ, İstanbul, 2009.

გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი, თურქული ტექსტი გამოსცა და თარგმნა ს. ჯიქიაშვილი, თბ., 1941, 1947, 1958. ჩილდირის ვილაიეთის ჯაზა დავთარი 1694-1732წწ., თურქული ტექსტი ქართული თარგმანით გამოსაცემად მოამზადა ცისანა აბულაძემ, გამოკვლევა დაურთო მიხეილ სვანიძემ, თბილისი, 1979, 326 გვ.

1728 წლის თბილისის ვილაიეთის დიდი დავთარი, წ. I-II, თბ., 2009-2010.

«Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri». Öñ söz, tərcümə, qeyd və şərhlərin müəllifi Hüsəməddin Məmmədov (Qaramanlı). Bakı, Şuşa nəşriyyatı, 2000. 576 s.

«Gəncə-Qarabağ əyalətinin icmal dəftəri». Bakı: Çapıoğlu, 2010. - 508 səhifə

«İrəvan əyalətinin icmal dəftəri». Araşdırma, tərcümə, qeyd və əlavələrin müəllifləri Ziya Bünyadov Hüsəməddin Məmmədov (Qaramanlı), – Bakı: “Elm” 1996. – 184 səh.;

«İrəvan əyalətinin icmal dəftəri». Bakı, 2009.

«Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri». 9 məhərrəm 1140 (27 avqust 1727), Araşdırma, qeyd və şərhlərin müəllifi Hüsəməddin Məmmədov (Qaramanlı), tərcümə edənlər: Ziya Bünyadov və Hüsəməddin Məmmədov (Qaramanlı), Bakı, “Elm”, 2001. http://elibrary.bsu.az/books/ra/N_174.pdf;

«1728-ci il Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri (Borçalı və Qazax)» (Hazırlayan Ş. Mustafayev, Bakı, 2001).

«Lori vilayətinin icmal dəftəri» (Hazırlayan Ş. Mustafayev; Bakı, 2004).

«Osmanli belgelerinde Karabağ», İstanbul, 2009.

«Osmanli Arşiv belgelerinde Nahçıvan», İstanbul, 2011.